

EMIGRANTES "RETORNADOS DE ACCIÓN" EN FERROLTERRA E EUME (1898-1936)

Bernardo Máiz Vázquez

A tódolos emigrantes "ilegais".

1. PREVIA NECESARIA: A BISBARRA FERROLÁ

Do conxunto constituído pola bisbarra de Ferrol, nesta entrega van estudiados só os concellos de Ares, Cabanas, Fene, Mugardos e Pontedeume, con algún achegamento a outros inmediatos. Pola súa historia próxima esta área presenta unha unidade certa, conformando unha subcomarca con características distintivas, na que Ferrol constitúe un fundamental punto de referencia. Deteñámonos nalgunha desas características polo que afectan ao tema que nos ocupa.

- Contra o 1727, o intendente de Mariña Don Xosé Patiño propuxo ao rei Don Felipe V instalar a cabeceira do "*Departamento Marítimo del Norte*" na ría de Ferrol, e a construción nas súas ribeiras do Arsenal que aqueles magníficos técnicos da Ilustración ergueron -en palabras de Don Zenón Soldevilla- para "*guardar los vastisimos dominios de América*". Non é este o lugar para desenvolver como esa decisión borbónica marcou até hoxe a historia de Ferrolterra, pero á condición de Ferrol e os seus Arsenais como a "*isla científica*" que definira Frei Martín Sarmiento, ao pragmatismo e á vocación tecnolóxica e burocrática dos seus veciños (moitos deles formados na escola de Maquinistas da Armada dende o 1850 en diante, na de Enxeñeiros da Armada dende o 1860, na de Administración Naval dende o 1861, na de Maestranza dende o 1871,...., factores que configuraron unha mentalidade certamente cartesiana) sumouse un certo cosmopolitismo pola fluencia de comunicacións náuticas con moitos lugares do mundo, pero especialmente cos semellantes *Apostadero* e Arsenal de La Habana: de alén mar viñan madeiras e ideas, e alén mar ían barcos, mariños, técnicos, mestres e operarios dos oficios, atraídos entre outras cousas por uns salarios que duplicaban aos da metrópole (e vaia como exemplo e homenaxe o caso do meu bisavó Xosé Vázquez Durán, no ano 1891 cun salario de 24 reais como calafate no Arsenal de Ferrol, e percibindo 48 no semellante da Habana dende tal data até o 1898).

- Os abaneos da política estatal e da industria naval provocaban (provocan) altas e baixas na economía comarcá. Ao rematar a última guerra de Cuba había poucos barcos e cativos presu- postos para a Armada, con redución de persoal (p. ex., pecharon a Escola Naval Flotante no ano 1901) e dos orzamentos para a construción de buques, habendo despedimentos no Arsenal e nos estaleiros privados. Esa crise -unha de tantas- non rematou até que fixo efecto, moi de vagar, a "*Ley de escuadra*" do 1909; en consecuencia medrou a emigración no primeiro tercio do século XX.

- Na Galicia anterior ao 1900 Ferrolterra presentaba unha concentración urbana-conurbana atípica. Nos primeiros anos do século XIX (anos 1800-1804, tomo as cifras de Lucas Labrada), tendo a xurisdicción de Santiago circa 5.000 veciños e a de Betanzos 4.000, Ferrol e A Graña tiñan 4.392, Ares 1.013 e 2.506 Pontedeume. Había asemade progresión demográfica, pois no ano 1857 Ferrol agrupaba 17.404 habitantes (datos de Montero Aróstegui), xuntando 25.281 no 1900 e 35.563 no 1930; sírvannos como exemplos complementarios os concellos de Mugardos (6.517 veciños no ano 1900, 7.112 no 1930) ou Fene (5.388 no ano 1900, 6.540 no 1930), nun crecemento debido -segundo Clemente Cubillas- ao "*impulso urbano e industrial generado por el Departamento Marítimo*". A influencia cidadá estendíase tamén mercé a unhas comunicacións marítimas "*de cercanías*" moi estables, con oito liñas (até fins do século XIX a remo e vela, despois a vapor) que facilitaban os desprazamentos laborais e educativos a Ferrol dende os pobos da ría, habendo asemade unha ruta cotiá á Coruña.

- Había -e hai- en toda Ferrolterra dinastías afeitadas á disciplina laboral e ás novidades técnicas. Os Arsenais concentraban en Ferrol unha multitude de operarios (5.087 en data tan temperada como o ano 1769), moitos deles residentes nun amplo *hinterland* externo á cidade, elementos humanos da produción no sector naval, profesionais altamente cualificados formados nos obradoiros dos estaleiros e nas escolas citadas máis arriba, pero tamén na "*Escuela de Artes y Oficios*" fundada no ano 1881, no "*Centro Obrero de Cultura*" criado no 1911, ou nas moitas escolas artelladas dende a emigración en Cuba do 1904 en diante, como veremos. Outro sector profesional numeroso estaba (está) na Armada, sendo de certo habitual aplicar na vida civil os coñecementos adquiridos nas forzas armadas e viceversa.

- Temperá implantación en Ferrolterra das organizacións obreiras (unha Sección da Internacional no ano 1871, a primeira Agrupación Socialista galega no ano 1891, partido que obtivo un concelleiro en Ferrol nas eleccións do 1895,...) e un forte asociacionismo en toda a volta, tanto no eido cultural (p.ex., o Ateneo de Ferrol no 1879 ou o "Centro Obrero de Cultura" do Seixo no 1913) como agrarista (p. ex., en Cervás no 1896), ou "rexeneracionista" (p. ex., o Centro Solidario de Pontedeume no 1909), confluentes todos eles a miúdo en política, como foi o caso das eleccións municipais de Ares, Fene, Cabanas, Monfero ou Vilarmaior nos anos 1909-1913, ou en toda a comarca no ano 1931. E en toda canta iniciativa social e/ou política ía agromando, atopamos emigrantes, foran ausentes, de ida e volta e/ou retornados definitivamente.

2. A EMIGRACIÓN HISTÓRICA DENDE FERROLTERRA A CUBA E OUTROS -ESCASOS- LUGARES

Tamén nun territorio "moderno", industrial e urbanizado como era Ferrolterra no remate do século XIX e no primeiro tercio do século XX, emigrar era una posibilidade de romper coa vella orde socioeconómica, fuxir do desequilibrio económico entre demografía e recursos, da dependencia da terra, do remo ou do taller, refugar do servizo militar (entre os "*quintos*" arensáns

-único caso que teño estudiado- dos anos 1895-1897 e 1911-1913 había un elevado número de pró-fugos, e anoto por significativo que tres dos once mozos presentes na segunda data carecían dende a infancia do dedo índice da man dereita, exemplo extremo de amor maternal para evitar á incorporación dos seus fillos ao exercito). Pero tamén emigraban moitos -recoñezámolo- por tentear a aventura americana e “por ver de mellorar” (sic). Na volta de Ferrol e para o período que analizamos, a esas causas, comúns a tódolos galegos, engádense as repetidas conxunturas económicas negativas no sector naval que deixamos apuntadas máis atrás, que mandaban -e mandan- fóra emigrantes educativa e profesionalmente cualificados.

Debo sinalar que no período estudado había inmigrantes desta volta en moitos lugares a máis de Cuba, pero en número realmente pouco significativo a conta da vella relación co Caribe que deixei anotada e da facilidade e hábito de idas e voltas, por certo que antes e despois da independencia da illa e factor este último realmente pouco significativo, pois o número de emigrantes medrou nos anos inmediatamente posteriores á independencia cubana e mesmo inmediatamente despois de ter rematado esta, como comprobamos en Outubro do 1899 en “La Gaceta de Galicia” (editada en Ferrol): *“Estos días han salido con destino a Cuba centenares de compatriotas que acaso marchan con la creencia de que la Cuba yankee es lo mismo que la Cuba española”*. Neste eido, e entre a documentación que coñezo, non deixa de ser rechamante a perceptiva licencia para emigrar -a Cuba- que en Xullo do ano 1899 concedeu o seu pai adoptivo a un mozo de Redes, ámbolos dous mariñeiros repatriados a penas un mes antes, *“despues de ser los dos prisioneros de los norteamericanos en la guerra que hubo”*.

Para a emigración nas primeiras décadas do século XX indícanos Nuñez Seixas (1998) que *“Os galegos forneceron o maior continxente dentro dos emigrantes españoles... entre 1911.. e 1930 o 42 '14%, 733.176 persoas”*. Entre o ano 1915 e o 1933 a Cuba arribaron o 50'49% dos 509.992 galegos que deixaran Galicia, e aínda é máis específico o Censo cubano do ano 1931, pois recolle que eran orixinarios de Galicia o 7% dos residentes na illa. ¿Deses compatriotas en Cuba cantos de Ferrolterra?: a maioría indubidablemente, pois aínda sendo complexa a cuantificación exacta, nas memorias documental, familiar e veciñal ficou Cuba como lugar de recepción maioritaria dos emigrantes desta comarca.

Facendo unha esculca nos Censos municipais comprobamos que no ano 1912 residían en América arredor dun 8% dos veciños de Ares, Cabanas, Fene, Mugardos e Pontedeume. Ilustremos dous deses concellos:

CENSOS MUNICIPAIS. 1912			
VECIÑOS ARES	VECIÑOS ARES ‘ausentes’	VECIÑOS MUGARDOS	VECIÑOS MUGARDOS ‘ausentes’
6.523	1.089	7.336	1.238

No caso de Ares estaban “ausentes” (sic) en Cuba 957 veciños e 21 en Estados Unidos, e de Mugardos estaban en Cuba 1.063 veciños, 16 en Estados Unidos, 5 no Uruguai, 3 na Arxentina,... E aínda para unha maior precisión indicarei que das 3.454 persoas de sexo masculino

censadas nese ano 1912 en Mugardos, estaban "ausentes" 1.129, pode ser, dende logo, que algúns en ocupacións militares ou náuticas, pero a prensa, as fontes orais e a correspondencia privada sinalan América como o lugar de residencia preferente; no referido á emigración feminina non poden atopar datos específicos, pero as cifras anteriores e os estudos consultados permiten apuntar con seguridade que a emigración era fundamentalmente masculina, tamén a non rexistrada e a ilegal. Facendo unha mostra máis específica revisemos as variacións do Censo da parroquia de Maniños no Concello de Fene: 1.299 habitantes no ano 1910, 1.206 no 1920, 1.154 no 1930, para subir no 1940 aos 1.746; coído a emigración a causa da curva descendente nas tres primeiras décadas, e a non emigración (por razóns que analizo máis abaixo) a explicación da alza demográfica no decenio seguinte.

3. EN CUBA: ACTIVIDADES E ACTITUDES

A práctica totalidade dos emigrantes da área que estudiamos estableceuse en La Habana, Sagua, Cienfuegos e Manzanillo, cun núcleo en Tampa (Florida) e outro en Veracruz (México), dous grupos que mantiñan relacións moi fluídas cos seus coterráneos na illa, e todos coa terra nativa como nos indica a canción:

*"estando eu na Habana,
cando o poente do sol,
sentín tocar as campanas
das igrexas de Ferrol"*
(Popular)

Seguindo a Nuñez Seixas (1998) *"En Cuba, os traballadores galegos que foron chegando dende mediados do século XIX concentráronse primeiro en labores de xornaleiro agrícola.. pero... a partir do derradeiro tercio do século os inmigrantes galaicos repartíanse entre o sector terciario e o comercio en núcleos urbanos...en actividades relacionadas co sector primario... ou tamén en labores pesqueiras"*. Os ferrolterráns participaban nesas actividades económicas comúns aos demais inmigrantes galegos, pero apreciamos en moitos casos unha certa especialización e cualificación na súa situación socioeconómica, coído polas razóns expostas máis atrás (coñecementos técnicos, certo nivel educativo,...). Deixaremos fóra deste estudio aqueles nosos inmigrantes en Cuba que non serven de exemplo xenérico, uns pola súa extrema miseria (entre as lembranzas infantís da miña nai destacaba o vello Chinchín, que era pobre de pedir aínda tendo emigrado a Cuba), e outros por estar asentados económica e socialmente en Cuba ou no retorno moi por riba da media, aínda que as súas actitudes aló e as que desenvolvían nas súas viaxes "de estación" a Galicia ou como retornados definitivos presentaban características comúns ás da maioría; hai entre eles varios con moi longas estadías na illa, como foi F.C.V. (do Seixo), contratista principal das obras do porto habaneiro; J.S.P. (tamén do Seixo), inspector-maquinista dos buques da Cuban Distiller e presidente da *"Sociedad de Maquinistas de La Habana"*; M.B., que foi encargado e des-

pois propietario dun enxeño en Camagüey e optou pola nacionalidade cubana; os socios C.,V. e C., que posuían unha importante ferraxería habaneira; R.F., que era armador de pesqueiros vivero... Á par deles e no conxunto, é representativa a análise de corenta casos (8 de Ares-Cervás-Redes, 9 de Mugar dos-Franza-O Seixo, 6 de Fene-Maniños-Limodre-Barallobre, 5 de Pontedeume-Campolongo, 5 de Ferrol e Serantes, 2 de Cabanas), que piden seguir -mercé sobre todo a documentación privada- como persoas que acadaron unha apreciable estabilidade económico-profesional en Cuba no período 1920-1930:

Agricultura como propietario	1
Agricultura como capataz/encargado	1
Carpinteiro de ribeira	2
Pesca/cabotaxe como armador	1
Pesca/cabotaxe como mariñeiros	5
Pesca/cabotaxe como patróns/maquinistas	8
Mecánicos	3
Construcción como promotores	2
Construcción como capataz/encargado	3
Capataz nunha fábrica de tabaco	1
Comercio como propietario/socio	4
Comercio como "tenedor de libros"	3
Comercio como "chico"/dependente	4
Xornalistas	2

Como vemos, uns poucos pequenos "empresarios" autónomos e unha gran maioría de asalariados cunha certa diferenciación económica da común aos galegos inmigrantes a conta do elevado número de técnicos, administrativos e encargados/capataces, xa que logo perceptores de retribucións superiores á media. A tradicional actividade náutica da terra nativa fica na lista profesional anterior e na estrofa que reproduzo dunha "habanera" local e bilingüe:

*"en Cuba, la isla hermosa de ardiente sol,
navegaba llevando fletes que nunca viran
estes meus ollos de mugarlés".*

Afirma Dionisio Pereira (1992) que *"os emigrantes non tiñan un comportamento social homoxéneo, e na súa andaina americana moitos deles coñeceron por primeira vez os conflitos de clase"*. Coincido coa primeira parte da cita, pero disinto da segunda no que afecta aos emigrantes/inmigrantes da área de Ferrolterra, pois estes chegaban aos lugares de recepción cun coñecemento das relacións sociais, do asociacionismo e da reivindicación superiores á media entre o conxunto dos inmigrantes galegos, aspecto este substancial e comprobable repasando comparativa e cronoloxicamente as nóminas de fundadores e directivos das asociacións galegas en Cuba + a súa actividade sindical e/ou política na illa + os *"activistas"* expulsos de Cuba no 1917, 1924 e na dic-

tadura machadiana + a súa actuación antes de marchar e cando retornados temporais ou definitivos (p.ex., na constitución de sociedades agrarias e sindicatos ou nas eleccións dos anos 1909, 1912, 1931, 1936) E vaíamos a modo.

O activismo asociativo mutual e galeguista dos ferrolterráns en Cuba foi precoz, pois estaban na primixenia "*Sociedad de Beneficiencia de Naturales de Galicia*" do ano 1871 e na creación do Centro Galego no 1879, sendo ben coñecido o papel fundacional dos ferroláns Xosé Fontenla Leal e Xoán Casal e do aresán Bugallo no 1905 na "*Asociación Protectora*" para pular pola Academia Galega, ou no 1908 no "*Comité Redencionista Gallego*" que Fontenla Leal presidía en Cuba, inspirado dende Galicia por "*Solidaridad Gallega*". Nos anos seguintes comprobamos como unha ampla porcentaxe das persoas analizadas mantiñan actitudes moi coincidentes, abondando en espírito asociativo, posicións democráticas e reivindicativas no eido social, cultural e sindical. Outra cousa foron as sociedades nadas para actuar directamente na localidade orixinaria dos fundadores e que trato máis abaixo.

Non é este o lugar para desenvolver biografías, polo que só me deteño en casos como o ferrolán Adelardo Novo, director en La Habana do "*Diario Español*" varios anos dende o de 1907, e "*inmigrante que desde su llegada se vió envuelto en luchas sindicales y políticas y para quien la conciencia de clase estaba por encima de toda consideración*", en palabras de Consuelo Naranjo (1988); regresou no ano 1936, morrendo na cadea de Pamplona no 1939; o tamén ferrolán Guillermo Cedrón Gómez, comerciante e xornalista en Cuba do 1909 en diante, como retornado organizou no ano 1931 a Agrupación Comunista de Ferrol e foi fusilado no 1936; o mugardeés Domingo Deus, sindicalista expulsado de Cuba no 1924; o aresán Antonio Bugallo, o cabanés Gregorio Torrente, o eumés Constantino Horta, os feneses Leopoldo Castiñeira, Juan Varela Grande, Antonio Fernández,... Persoa moi significada foi o mugardeés Juan Prieto Balsa, no 1921 na "*Unión de Viveristas del Puerto de la Habana*", organizador no 1922 do anarco sindicalista "*Sindicato Único de la Industria de la Pesca en Cuba*", no 1925 no primeiro grupo comunista de La Habana e na "*Confederación Obrera Cubana*"; deportado no 1930, era alcalde de Mugaridos no 1936 e foi paseado. Podería continuar a relación con outras persoas tan definidas como as citadas e unha maioría de xente rexa pero menos coñecida, pero non dei atopado ningún caso tan característico como os citados no outro extremo do arco societario e/ou político, nin en Cuba nin en Galicia.

O "crack" económico do 1921 -motivado pola baixa do prezo do azucre dende o ano 1919- motivou reducións salariais e despedimentos, dando folgos reivindicativos aos sindicatos cubanos (galaico-cubanos nalgún caso), cortou as saldas migratorias cara a Cuba, provocou repatriacións forzosas e mirrou as achegas societarias para a "instrucción" en Galicia. Peores foron as consecuencias da crise do 1929, pois os fortes aranceis norteamericanos ao azucre e ao tabaco cubanos dende o ano 1930 en diante deron en quebra dos bancos onde estaban depositados os fondos das sociedades, en peches de empresas e desemprego, impedindo aos socios abonar as cotas das sociedades galego-cubanas e cortando case definitivamente as inxeccións económicas que a Galicia chegabán dende Cuba, unha crise, por certo, coincidente na illa coas medidas represivas da dictadura

de Machado (p. ex., a "*Ley de repatriación forzosa*", aplicada a desempregados e a activistas, que foron expulsados da illa). Cando o goberno de Grau San Martín publicou no ano 1933 a súa "*Ley de nacionalización del trabajo*" (ou lei do 50%, para favorecer o emprego dos cubanos de nación) mirrou á emigración masiva galega a Cuba, aínda que houbo un repunte constatable documentalmente a fins do ano 1934, no 1935 e nos primeiros meses do 1936.

4. IDAS E VOLTAS DOS "CUBICHES" OU "HABANEROS"

*"En ayes del alma vamos a Ferrol.
Adios cubanita, Adios, adios"*
(popular)

A prensa local consultada, a revisión de actas dalgunha das Sociedades de Instrucción atrás relacionadas e os Censos municipais confirman o que suxire a memoria veciñal e moita documentación privada: quen emigraba a outros países americanos raramente volvía ou retornaba definitivamente, pero os "cubanos" (no semanario mugardeés "*La Democracia*" alcúmanos de "cubiches") ían e viñan a miúdo. Había un intercambio, "*unha corrente de ida e volta*" (Peña Saavedra, 1991) que "*facía aos indianos ou americanos un elemento casi habitual en amplas zonas de Galicia*" (Núñez Seixas, 1994). Puiden facer o seguimento documental de dezanove emigrantes a Cuba no período 1904-1914 e doutros vintetrés no tempo 1925-1935; coinciden tres persoas en ambas relacións, e loxicamente excluíu da esculca aqueles emigrantes que nunca volveron:

IDAS E VOLTAS		
	1904 - 1916	1921 -1935
VIAXE BIANUAL	3	5
VIAXE TRIENAL	5	6
ALGUNHA VEZ / DEFINITIVO	11	12

Os motivos para o regreso definitivo eran múltiples (xubilación, desemprego, expulsión, creba, enfermidade, etc.) pero as causas para volver temporalmente configuran un abano de poucas guías, sendo estas o fracaso da aventura migratoria, o descanso-voda-herencia-investimento ou algún destes elementos combinados, sempre daqueles emigrantes que podían deixar os seus "intereses" (traballo, negocio, familia) en Cuba durante unha longa tempada, pois as estadias na terra tiñan xeralmente unha duración de varios meses, case sempre collendo tempo de verán e aproveitando a viaxe para casar, adquirir terreos, construír casa, ... Como exemplo arquetípico de idas e voltas dun asalariado cualificado sérvenos J.S.M. nado no ano 1882, reclamado polo seu pai (inmigrante en Cuba dende o ano 1889) no ano 1906, maquinista de barco na ruta La Habana-Tampa (USA) dende o ano 1912 ao 1922 e na de Cienfuegos-La Habana-Tampa dende o ano 1923 ao 1931 e do 1934 ao 1941, con estadias no Seixo natal no 1919 (tres meses, descanso), no 1922 (cinco

meses, voda), 1925 (catro meses, comprou casa, leva á familia), regresou coa familia á terra no ano 1931 (montou unha tenda de ultramarinos), marchou el só a Cuba no 1934 e retornou definitivamente no ano 1941. E abondemos con M.B., soldado en Cuba até o ano 1898, ficou aló como encargado agrícola, viaxou a Galicia no 1909, volveu a Cuba, casou ao pouco cunha cubana propietaria dun ingenio en Camagüey, viaxaron a Galicia no 1913, regresaron a Cuba ese mesmo ano e retornaron definitivamente á terra no ano 1923, despois de vender o seu ingenio pero mantendo a nacionalidade cubana.

Se os retornados definitivos xogaron en moitos casos os roles que veremos máis abaixo, nesas idas e voltas migratorias tamén había un labor propagandístico -ás veces inconsciente- que ía deixando en Galicia ideas "*novas/modernas/de progreso/anticaciquiles/igualitarias/ liberado -ras*" (as expresións en cursiva están recollidas de escritos do tempo), por xunto anovadoras, a prol dunha acción reivindicativa e societaria, e que constituían o que Peña Saavedra (1991) cualifica como "*remesas inmateriais*".

5. A ACCIÓN INDIVIDUAL DOS RETORNADOS: CHALÉS, IGREXAS, ESCOLAS, LAVADOIROS,...

*"Alá vai o habanero
polos camiños,
con sombreiro "pajilla"
de penas farto"
(Popular)*

O indicado no título debería estar en correspondencia co modelo de retornado que Nuñez Seixas (1994) denomina "*indianos máis ou menos acomodados*", aqueles que no conxunto de Galicia ás veces se aproximaban e identificaban cos sectores que exercían o dominio social, político e económico, persoas que entraban nas redes caciquís ou mesmo as artellaban, pero non había neles unha actitude homoxénea, como tampouco a había entre os menos acomodados. Na miña apreciación, todos (indianos, americanos, "cubanos", "habaneiros") viñan cunha carga ideolóxica basicamente liberal que chocaba coa mentalidade e ás practicas tradicionais, viñan impregnados de "*ideas filantrópicas, modernas, cívicas y de servicio*" -palabras que reloucan nas crónicas da prensa local e nas actas das sociedades- e convencidos das virtudes dos réximes políticos democráticos "*a la americana*" (sic); podían (e facían, todos, foran acomodados ou non) contribuír economicamente ás actividades relixiosas da súa parroquia ou ás obras da igrexa, pero en canto aquelas eran actos sociais e o templo de toda a comunidade -á marxe da especificidade dos emigrantes aresáns de confesión evanxélica-, sendo moi inhabitual a manifestación pública de relixiosidade, frecuente o anticlericalismo e norma a defensa da separación entre igrexa e escola, cando non un ateísmo -e internacionalismo- militante ("*El trabajo es mi único dios, la humanidad es mi patria y el mundo mi tumba*", inscribiu na súa mansión da Brea de Barallobre o emigrante retornado Antonio

Fernández). Varios antigos emigrantes "de bo pasar" formaron parte de candidaturas municipais canto menos progresistas (p..ex., con agrarios e solidarios en Ares, Cabanas, Fene e Mugardos nos anos 1909-1914); outros aceptaron cargos públicos no período primoriverista, pero dende o ano 1929 en diante ían máis cara a un aparente apoliticismo ou cara ao Partido Radical e as organizacións casaristas e azañistas, mesmo con algún próximo ao PSOE e ao PC; varios exerceron un labor galeguizador (folclórico e lingüístico máis que outra cousa) nalgunha das moitas sociedades que inzaban a comarca.

Unha singular achega dos emigrantes a Galicia foi a arquitectónica., non só na construción de escolas senón -e loxicamente en moito maior número- nas súas vivendas. Están estudadas unha boa proporción dos *chalés* e casas de indianos, ou mellor, están catalogadas aquelas verdadeiramente notables polo seu volume, localización e características constructivas. Ás veces os retornados só remodelaban a vella casa familiar, pero outros levantaban edificios feitos sobre planos e con innovacións técnicas -dende logo que con estética, adornos, cores e palmeiras- procedentes de alén mar, e case que todos eles con elementos decorativos rexionalistas, art decó, modernistas e/ou eclécticos (non hai verdadeiramente un "estilo indiano") e estruturas de ferro e formigón, debendo destacar que nesta bisbarra non abunda o granito e que o cemento e o metal eran naquel tempo signos de modernidade constructiva. E frecuente que conste no exterior a data de construción, sempre entre os anos dez e os trinta do século XX, pois estas vivendas foron levantadas nos anos dourados da emigración ao Caribe. Abonda un percorrido por Ferrolterra para observar nos frontispicios, nos penais ou nos peches exteriores de moitos edificios singulares, pero tamén en moitas casas menos notables, algunha desas características, completadas nos interiores cunha distribución que facilitaba a entrada de luz, e con servicios sanitarios que nalgún caso eran importados dos Estados Unidos vía Cuba. Por xunto marcaron un xeito que foi imitado durante décadas.

Algúns indianos ergueron lavadoiros como "*el que construyó Guerra*" (dunha copla do Antroido de Cervás no ano 1909) referida ao pagado por Juan Guerra, antigo emigrante. E tamén repararon igrexas como a da capela do Lodairo de Franza no ano 1914 por man de Gaspar Vizoso, emigrante en Cuba. O principal contribuínte para rematar a escola "*Hijos de Limodre*" no ano 1927 foi o Sr. Varela Grande, e hai nesta parte do mundo dúas escolas levantadas co esforzo económico exclusivo dun único emigrante, sendo unha a de Seselle (Ares) por man do señor Vizoso Cartelle, "*Súbdito cubano natural de la parroquia de Caamouco*", sobre planos que viñeran de Cuba, escola inaugurada no ano 1931 e que hoxe está arruinada por un problema sobre a súa titularidade; outra escola é o edificio principal do actual Grupo Escolar "*Santiago Apostol*" de Franza (Mugardos), concluído no ano 1929 a expensas de Francisco Vizoso Cancela, que por certo pagou no 1930 a pavimentación con formigón de douscentos metros da estrada de xabre que pasaba por diante da súa casa, coincidindo na súa actuación cun Federico Casteleiro que ampliou ás súas expensas o antigo camiño da Senra no Seixo de Mugardos. Os casos citados son exemplo de quen Durán define como "*indianos beneméritos*".

Varios destes "acomodados" continuaron as súas actividades económicas na terra de retorno, declarando un deles á prensa local que -de novo a filantropía- era coa intención de "*crear riqueza aquí para evitar a los jóvenes tener que emigrar allá*". Houbo iniciativas ruinosas e outras de éxito: en Mugarbos a familia Gelpi armou do ano 1904 en diante pesqueiros de vapor con diñeiro procedente de América, e as remesas cubanas permitiron modernizar as tarrafas da flota arelá; en Barallobre Antonio Fernández, en Pontedeume e Betanzos dúas ponlas da familia Bedoya, en Perlío a familia Aguilar, levantaron estaleiros axudados con capitais repatriados; no Seixo investiron aforros cubanos nun muíño/aserradoiro, na primeira "fábrica de luz" da comarca de Ferrol e nunha fracasada fábrica de azucre; Pero a actividade económica máis frecuente no retorno -á marxe da percepción pasiva de rendas dos bens deixados en Cuba- foi a propia das clases medias: a compra de terras e a mellora dos cultivos, a tenda de ultramarinos, a ferraxería, o salón de baile, a mecanización da embarcación familiar de pesca, a máquina de mallar, a carpintería, o taller mecánico, etc. Pero, foran os acomodados ou foran os outros, todos importaban de Cuba (moitas veces a illa era só estafeta intermedia dos Estados Unidos) ideas, planos, aparatos de divertimento (gramófonos, radios, proxectores de cine como o que circulaba polos salóns de baile de Ares na década dos dez) ou de uso práctico (motores, máquinas de escribir e de coser,...).

Non debemos esquecer un aspecto quizais frívolo pero non menos importante para a mudanza de costumes como eran as festas e a vestimenta, aspectos sobre os que só dou unhas puntadas. Nas casas, nos casinos e sociedades, nas romarías e nos salóns de baile que abundaban en toda a volta interpretábanse música e bailables do país, pero tamén escoitaban nos gramófonos "cubiches" ritmos que as orquestras locais engadían aos seus repertorios: sabemos do grande éxito do danzón "*El ferrocarril central*" nas festas de Pontedeume do ano 1912 e que no ano 1924 no "Salón Ardá" de Limodre actuaba unha autotitulada "*Orquesta de Jazz Band*" (sic). Chegaban con outras as revistas cubanas "*Carteles*" e "*Bohemia*" (teño visto exemplares dos anos vinte e trinta) con figuríns de moda feminina que era imitada aquí, como nas fotografías de época vemos homes con pantalóns brancos e tocados coas "*pajillas*" citadas na copla....

Teñamos en conta unha vez máis que "*ó longo de moitos anos en Galicia viveuse, en non pouca medida, á conta do que podía chegar de Cuba*" (Neira Vilas,1985). De Cuba viñan cartos, pero aínda viñan máis proxectos e actitudes, case sempre anovadoras cando non rupturistas cos antigos hábitos. Neste eido coido relevante anotar que no ano 1914 os contraentes do primeiro matrimonio civil rexistrado en Mugarbos manifestáronse "*católicos pero anticlericales*": alomenos el fora emigrante en Cuba e nese intre presidía a Cooperativa de Consumo de San Xoán de Piñeiro.

6. A ACCIÓN COLECTIVA DOS RETORNADOS

Non é doado distinguir entre acción educativa, acción social e acción política dos retornados, eses que viñan "máis cepillados"... Tratamos aquí as realizacións prácticas, pero tamén "*as remesas inmatenais ... que incidían na mentalidade da xente, precipitando mutacións preceptivas*

e valorativas que logo se manifestaron en actitudes e comportamentos concretos” (Peña Saavedra, 1991). Deteñámonos nalgunha desas realizacións.

Entre o conxunto dos emigrados a Cuba o feito de ser coterráneos e a directa convivencia asociativa pesaba máis que os factores ideolóxicos; en América os galegos inmigrantes asociábanse, xuntábanse, como vimos, para o erguemento de Galicia, pero aínda máis para axudarse, para afrontar colectivamente os desafíos e a integración nunha sociedade diferente á de partida, por lembrar ao patrón da pequena patria nativa, ..., xurdindo dese xeito unha constelación de sociedades galegas de denominación municipal e/ou parroquial, que, se cumprían tanto a función mutualista como a de manter a morriña e as raíces, a pouco tiñan como obxectivo fundamental a “instrucción”, a acción educativa construír e dotar escolas e bibliotecas que desenvolveran nesta banda do mar - había seccións das directivas nunha e outra terra- un proxecto que preparase técnica e culturalmente aos compatriotas, dentro dunha ideoloxía case sempre *laica, cívica, moderna, progresista, anticaciquil* (reproducindo expresións extraídas dos regulamentos de varias desas sociedades) e adxectivos aos que engadiron -alomenos en dous casos- o de “*galleguista*” (“*Ergamos Galicia educando a los gallegos*”) o aresán Antonio Bugallo e o mugardeés Ferreol Lago, galeguidade manifesta nos nomes cos que bautizaban as escolas que construían. Dende a constitución da pioneira “*Alianza Aresana*” no 1904, foi medrando en Cuba un fenómeno de mímese e mesmo de rivalidade asociativa que, sempre afectadas as entidades polas altas e baixas da economía cubana, deu lugar á creación en Cuba das sociedades das que vai relación cronolóxica:

- “*Alianza Aresana de Instrucción*”, nada en Casablanca en Marzo do ano 1904 con 46 socios. Tiña 204 no ano 1907.
- “*Sociedad de Instrucción, Recreo y Beneficencia Ferrol y su comarca*” fundada no ano 1909, con socios de Ferrol, Serantes, Narón, Neda, Valdoviño, Moeche e San Sadurniño; Guillermo Cedron foi o seu secretario e despois presidente.
- “*Sociedad de Instrucción Naturales de Fene*” no ano 1910, por iniciativa dos irmáns Varela Grande.
- “*Unión Mugardeesa de Instrucción*” creada no ano 1911 con 222 socios. presidida sucesivamente por Ferreol Lago, Francisco Sabio, Gabriel Miguez, José Gelpi, etc.
- “*Hijos de Puente de Eume y su comarca*” creada no ano 1911. Primeiro presidente Juan José Roberes. No 1927 cambiou o nome a “*Puente de Eume y su partido Judicial*”.
- “*Agrupación Instructiva de Redes-Caamouco*” fundada no ano 1913.
- “*Luz de América*” (tamén “*Luz de Galicia*”) de Cabanas, xermolou no ano 1911 para constituírse definitivamente no 1916.
- “*Institución Escolar Franza-El Seijo*” creada no ano 1921.
- “*Centro de Instrucción, Protección y Recreo de Cervás*” nada no ano 1922.
- “*Hijos de Limodre*” fundada no ano 1923.

Foi este labor educativo o máis coñecido e perdurable das realizacións colectivas dos retornados, labor exercido mediante as escolas coñecidas como “*as laicas*”. Seguindo o ronsel da

"Alianza Aresana de Instrucción", que inaugurou a súa primeira escola de nenos no ano 1908, viñeron despois a tamén de nenos que levantou no 1912 a "Unión Mugardeza de Instrucción", a dupla no 1915 da "Sociedad Instructiva de Redes-Caamouco", a escola "Curros Enríquez" en Maniños no 1916 e a "Concepción Arenal" de Perlío no 1918 que construíu a "Sociedad de Instrucción Naturales de Fene"; no ano 1923 a escola de Moeche da "Sociedad de Instrucción, Recreo y Beneficencia Ferrol y su comarca", a dupla da "Institución Escolar Franza-El Seijo" e a de nenas da "Alianza Aresana" no ano 1925, a do 1927 dos "Hijos de Limodre", e o enorme edificio escolar "Luz de América"/"Luz de Galicia" que con moitas dificultades remataron no ano 1929 os veciños de Cabanas para que servira tanto de escola como de albergue infantil estival e para usos municipais. Non inclúo como escola o "Centro de Instrucción, Protección y Recreo de Cervás" do ano 1922 pois naceu con biblioteca, pero sen aulas específicas para o ensino regrado.

Característica común a tódolos edificios escolares eran, como dixemos, os modelos constructivos, con planos ben axeitados que unhas veces viñan de Cuba (de novo debo facer referencia á influencia USA, asemade do feito de que moitos emigrantes andaban alá en tarefas constructivas) e outras eran da man de mestres de obra locais e do arquitecto ferrolán Ucha. Teñen esas escolas aparencia exterior modernista ou de estilo rexionalista, con interiores amplos e ben iluminados, duchas e -en dous casos- calefacción. O salario dos mestres das "laicas" era superior ao que percibían os profesores do ensino público, moi boa era a calidade do ensino e grandes as innovacións didácticas: invernadoiros, experimentación en pequenos laboratorios importados de alén mar e de Alemaña, clases de mecanografía (con máquinas enviadas dende Cuba), de taquigrafía e de contabilidade, material escolar gratuito en varios casos, excursións, festas da árbore, ben dotadas bibliotecas, etc.; en Ares e Mugarbos houbo clases nocturnas para adultos dende o ano 1912 e en Redes dende o 1913. Os regulamentos, actas e prensa do tempo abundan na formación académica (e non só para preparar futuros emigrantes como chegou afirmar algún autor, senón, como vimos, cara á mellora dos galegos de Galicia) e na educación cívica, neutral, laica, moderna, con referencias a Ferrer i Guardia, á *Institución Libre de Enseñanza* e contactos con movementos pedagóxicos doutros lugares, sendo moito máis que unha anécdota que no ano 1917 en Redes-Caamouco dispuxeran que "la mañana de los sábados se dedique al estudio de la historia de Galicia y de la lengua regional", ou que un bo número das bibliotecas escolares que o goberno republicano dotou no bienio 1931-1933 viñeran a estas escolas dos "cubanos". Na xeira da Segunda República as escolas de Ares, Cabanas, Maniños, Perlío,...., foron doadas polas sociedades de instrucción aos respectivos concellos, e as outras foron saqueadas (lembrarán sempre os veciños quen levou material e como ardían os libros...) e expropiadas inmediatamente despois da sublevación fascista de xullo do 1936.

A acción social dos retornados (combinada coa educativa e a política) recibiu as críticas dos sectores reaccionarios galegos. Nuñez Seixas (1994) ofrécenos tanto declaracións do Arcebispo de Santiago no 1907, que vía nos "americanos" un mal exemplo en canto "instigadores de ideoloxías subversivas", como dos argumentos críticos que desenvolveron vinte anos máis tarde Vicente Risco e Losada Diéguez cara os retornados como "axentes de perturbación da orde tradi -

cional, tanto polos seus novos costumes ... como polas súas novas ideas”, crítica motivada no caso destes galeguistas pola posible perda dos valores enxebres (aspecto que ningún escrito tamén considerou Castelao, aínda que doutro xeito), pero remito como exemplo galeguizador (progresista, claro está, e non é este o lugar para analizar as diferentes “sensibilidades” galeguistas) ao indicado sobre da escola de Redes-Caamouco, celebrado por Antón Vilar Ponte, como tamén é significativo que no Seixo nomearan en galego a “*Sociedade de amigos da Paisaxe Galega*” no ano 1923. En canto ás posicións ideolóxicas, tamén Nuñez Seixas destaca que Blanco Torres consideraba que os emigrantes voltaban con “*una personalidad moral e intelectual que imprimía sentido, valor a una vida*”, ou que Blanco Amor distinguía positivamente de outros americanos, “*finchados de petulancia*”, aos que foran a Cuba “*máis sinxelos, coñistas e francos*”. Deixei indicado máis atrás que de América viñan elementos propios do progreso técnico, e o “*progreso técnico viña acompañado da angueira do progreso ideolóxico*” (Fernández Prieto, 1992); asemade “*ás ideoloxías e as iniciativas políticas pódense transmitir a distancia dando lugar a un intercambio. Isto foi patente nos movementos políticos específicos de Galicia*” (Núñez Seixas, 1994). Eses aportes ideolóxicos contribuíron a crear unha nova mentalidade colectiva de “*Progreso*”, nome do casino que a iniciativa dos cubanos fundaron en Franza no ano 1926. Outros casinos e/ou sociedades (non só recreativas, pois, se organizaban bailes, tamén había ciclos de conferencias, recitados, lecturas) naceron con cubanos como principais animadores: o “*Casino Aresano*” no ano 1917, A “*Liga de Amigos*” de

“Comité solidario redencionista” galego na Habana, 1911.

Mariñeiros de Ares e Mugardos na Habana.

Casino de Redes. Obsérvese bandeira cubana.

Barallobre no 1932 e o xa citado "Centro" de Cervás (neste caso con función tamén mutualista: *"Proporcionar a los asociados, en caso de enfermedad, una peseta diaria durante el primer mes y cincuenta céntimos los dos siguientes...."*, no art. 40 do Regulamento do 1924). En todos eles era fundamental unha boa biblioteca, nutrida con fondos bibliográficos españois (sempre había obras de Blasco Ibañez e Pérez Galdós, tamén dicionarios), cubanos (de xeografía e historia) e galegos (p.ex. o Álbum Nós, as obras de Rosalía de Castro e de Curros Enríquez). Como pode deducirse da denominación da sociedade do Seixo que cito atrás e de que nunha estadía de "cubanos" en Maniños crearan no 1925 a *"Sociedad de amigos de los árboles"* co fin de *"proteger la flora y la vegetación"* (sic), outro anxeio colectivo era a preocupación pola riqueza agraria e forestal, na mesma angueira na que estaban os convocantes das "Fiestas del Árbol" celebradas dende o ano 1912 en diante con plantacións conxuntas por man dos alumnos das escolas das sociedades de instrución e das públicas. Este aspecto empata coa militancia de moitos retornados en sociedades e sindicatos agrarios (senón eran eles quen pulaban pola súa constitución ou transformación), como comprobamos -por exemplo- nas protestas de varias destas asociacións contra o arancel sobre o millo no ano 1914 e na organización de conferencias (p. ex. de Martínez Pérez, Xaime Quintanilla, Rodrigo Sanz, Rof Codina, Villar Ponte,...) sobre o anarquismo, a mecanización da agricultura, a hixiene, o saneamento do gando, o rexionalismo, etcétera. Estas sociedades contenderon técnica e ideoloxicamente coa "Federación Católica Agraria" que artellou despois do 1918 Constantino Amado en Pontedeume.

O seguimento da acción sindical e política dos retornados é máis complexo nunha comarca na que había un forte activismo neste terreo e que estaba tanto influída polas organizacións ferroláns (foran estas "de clase" ou non) como polo societarismo agrarista e solidario coruñés-betanceiro-eumés.

En traballos anteriores e na recolleita de materiais para un outro estudio no que agora me ocupo, sorprendeume o elevado número de asociacións criadas nesta zona dende finais do século XIX, e que se manteñen activas ou alomenos na memoria veciñal. Excluídas as estrictamente partidarias, as educativas, as recreativas, e as moitas que abrochan na xeira da IIª República, fago a relación cronolóxica até o ano 1923 da maioría desas entidades, que non ouso definir estrictamente como "de clase" pero que na súa práctica estaban inclinadas cara a unha definición política e/ou sindical canto menos de signo progresista. Citei máis atrás algunhas persoas e detéñome máis abaixo noutros persoeiros que desenvolveron un papel protagonista en organizacións viradas cara a esquerda, pero, podendo ser só casos senlleiros, coidei metodoloxicamente oportuno revisar documentos e nóminas de dirixentes e afiliados a unhas e outras sociedades (recreativas, de instrución, agrarias, mutualistas, etc.) e ás listas proclamadas nas eleccións, confirmando o posicionamento desas entidades, e moitos casos de dupla e triple adscrición e/ou militancia. Na relación vai anotado se na súa fundación ou dirección había retornados. A fin de contas (Fernández Prieto, 1992) *"a actividade societaria foi tamén unha gran baza electoral"* e (Núñez Seixas, 1994) non podemos *"esquecer o influxo que os retornados exerceron na formación das sociedades obreiras e sindicatos en Galicia dende comezos do século XX"*.

SOCIEDADES (1899-1922)

<u>Ano creación</u>	<u>Entidades</u>	<u>retornados nela</u>
1896	"Sociedad de Agricultores" de Cervás (Ares)	si
1903	"Sociedad agrícola y ganadera" de San Xoán (Mugardos)	si
1906	"La Previsora" de Nogueirosa (Pontedeume)	--
1906	"Sociedad ganadera" de Castro (Miño)	--
1906	"Sociedad Agraria" de Irixoa	--
1907	"Sociedad agrícola La Necesaria" (Fene)	si
1907	"La Honradez agrícola" (Fene)	si
1907	"Sociedad de Agricultores" de Monfero	si
1907	"Sociedad de Agricultores" de Vilarmaior	--
1908	"Sociedad de Agricultores" de Goente (A Capela)	--
1908	"Sociedad de agricultores La Concordia" (Cabanas)	si
1908	"Sociedad de oficios rurales" de Neda	si
1909	Sociedad Agrícola N ^o . S ^o . de las Nieves (A Capela)	si
1909	"Sociedad de agricultores La Protección" de Lubre (Ares)	si
1909	"Sociedad de Agricultores" de Meá (Mugardos)	si
1909	"Sociedad de agricultores" de Seselle (Ares)	--
1910	"La Defensa del agricultor" (Mugardos)	si
1912	"Sociedad agrícola La Fraternidad" de Redes (Ares)	si
1912	"Cooperativa de consumo" de S. Xoan de Piñeiro	si
1912	"Sociedad La Fraternal" (Pontedeume)	--
1913	"Sociedad de Socorros Mutuos de Labradores y Marineros" (Mugardos)	si
1913	"Unión de Labradores" de Limodre (Fene)	si
1913	"Centro Obrero de Cultura" O Seixo (Mugardos)	--
1914	"Sindicato de Marineros y Pescadores" (Pontedeume)	--
1917	"Sindicato de labradores y otros oficios" (Cabanas)	si
1918	"Sociedad de Peones y oficios vários" (Fene)	si
1920	"Sindicato de Trabajadores" (Pontedeume)	si
1922	"Unión Campesina" de Andrade (Pontedeume)	si

Deteñámonos en certos aspectos significativos dalgunhas entidades das que puiden recoller máis información, permitíndome confirmar unha adscripción ideolóxica dende datas moi temperás: No 1910 once das sociedades agrarias citadas conformaron a "*Federación Agrícola de Ferrol y Puentedeume*", con sede na sociedade "*La Necesaria*" de Fene, e como xa deixamos escrito os alcaldes de Ares (Bugallo e Villar) e de Mugardos (Picallo e Gelpi), entre outros elixidos nos anos 1909, 1912 e 1914 fórono en candidaturas artelladas -recollo da prensa do tempo- "*desde Puentedeume por los agrarios de Solidaridad*". Foran emigrantes en Cuba os creadores da

"Cooperativa de Consumo" de San Xoán de Piñeiro e de "La Defensa" de Mugardos, que se manifestaron socialistas no ano 1912, ingresando na UGT a pouco; as sociedades de Lubre, Redes e Limodre celebraron cun mitin o 1º de maio do 1912 (ano, por certo, no que remataron o pago das máquinas de mallar que recibiran no 1910) aproximándose á UGT; integráronse na CNT a "Sociedad de Socorros Mútuos" de Mugardos e o "Sindicato de Marineros" de Pontedeume no ano 1914; no 1919 achégase á UGT o "Sindicato de Labradores" de Cabanas; ...

Despois do paréntese da "dictablanda", cando coa Segunda República puideron manifestarse abertamente as definicións políticas e/ou sindicais, produciuse unha eclosión asociativa dentro do espectro xenérico "*das esquerdas*" (sic), tema que non é este o lugar para desenvolver polo miúdo. Nos cinco anos de República saíron á luz -sempre deixando a cidade de Ferrol á marxe- agrupacións das JSU, das JJLL, do PSOE, de ORGA-PRG-IR e do PR en tódolos concellos da área, de UR en Fene, Mugardos e Pontedeume, do PR-S en Ares, Fene e Pontedeume, do PG en Ares, Fene, Pontedeume e na "*Irmandade Galeguista*" de Franza (Mugardos), do PC en Fene, Miño e Mugardos, naceu en Mugardos o "*Ateneo Libertario Naturaleza Consciente*",... Teño confirmado como nesa forte politización (manifestada aínda con mías forza a través da actuacións no eido sindical) tiveron papel protagonista -con outros- os retornados Benito Feijoo (alcalde de Ares pola FP no 1936, socialista), Eugenio Rey (alcalde de Mugardos no 1931, socialista), Manuel Fontán (alcalde de Mugardos despois de Outubro do 1934, do PR), Juan Prieto Balsa (alcalde de Mugardos no 1936, comunista), Álvaro Fuentes Antón (Alcalde de Cabanas pola FP no 1936), como retornados eran o concelleiro de Ares Francisco Bello Casteleiro e os de Mugardos Antonio Eytor Canizo, Ciriaco Pereira, Roldós, Domingo Picallo (quen dimitiu por manter a nacionalidade cubana); Argemiro López e Gregorio Torrente de Cabanas; Eugenio Casal e Leopoldo Castiñeira de Fene; e etcétera por non cansar. A preocupación pola emigración destas corporacións locais ficou patente na petición que fixo ao goberno o Concello mugardés en Maio do 1931 para "*Solucionar el paro obrero, aumentado por la reducción de la siempre negativa emigración, más ahora cuando regresan muchos expulsados de Cuba*", ou a de Cabanas, manifestándose en novembro do ano 1931 a prol da autonomía galega, considerando que "*Con el estatuto Galicia no mandará a la emigración ninguno más de sus ciudadanos*".

Tanto ou máis significativa foi a actuación directamente sociopolítica que quedou insinuada máis atrás, como vemos, por exemplo, na conversión da "*Unión Campesina de Andrade*" (Pontedeume) en "*Juventud Republicana de Agricultores de Andrade*" no ano 1933 por man do retornado Abeledo ou na ampliación dos nomes das entidades co engadido de "*Sindicato de Trabajadores ... UGT*" ou "*CNT*", esta segunda especialmente entre os traballadores do mar de Ares, Mugardos ou Pontedeume. Noutros casos os retornados fixeron moito polo nacemento de partidos, seccións sindicais e novas sociedades coa denominación "*de oficios varios*", "*de edificación*", "*sindicato único*", etc., creadas para "*propagar ideas*"; "*defender los intereses de clase*", "*luchar por la igualdad social*", activísimas en toda a xeira republicana. Había antigos emigrantes en toda esta ricaz creatividade sociopolítica, pero estudiala é obxecto doutro traballo.

7. "AQUELA GUERRA NOSA"

Non vou desenvolver os sucesos de Xullo do 1936 en diante, pois a eles dediquei outros estudos e vai habendo en Galicia publicacións asisadas (e outras que nono son tanto) sobre aquel drama colectivo, pero sendo obvio que quen plantou cara aos sublevados foron as organizacións e corporacións da Fronte Popular, esta comarca sufriu unha fortísima represión a mans dos sublevados vitoriosos. Como non corresponde narrar toda canta resistencia houbo, coido abonda co exemplo seguinte: na estrada que dende Mugarbos vai cara a Pontedeume, no lugar da Fraga, onde se xuntan os concellos de Ares, Fene e Limodre, instalaron unha barricada o 18 de Xullo do 1936, outra na estrada de Laraxe no concello de Cabanas, outra máis en Rilo, fronteira entre Ares e Mugarbos, etcétera; preguntando no curso das miñas investigacións quen tiveran a idea, quen estivera vixiando neses puntos até a chegada do exercito e quen as defendera, nas respostas tódolos informantes incluían "*cubanos*" entre os resistentes.

Co triunfo dos sublevados foi asasinada moita xente en Ferrolterra, cifras que para a área obxecto deste estudo -e por razón doutro no que traballo- estou aínda a completar cun certo arrepió, pois o elevado dos números estremece. Non incluío ningunha lista, pero fago constar que entre as vítimas caeron case que tódolos "*cubanos*" que citei máis atrás como compoñentes das corporacións municipais republicanas, con eles outros moitos retornados, responsábeis das sociedades de instrucción e dos sindicatos ou sinxelos militantes ou simpatizantes "*das esquerdas*"; outros libraron mercé á súa nacionalidade cubana. Varios retornados acomodados, dos que algún fora designado polas novas autoridades para as comisións xestoras nomeadas canda triunfou a sublevación, prestaron testemuña favorable aos acusados nos consellos de guerra aos que estes foran sometidos, e algúns foron sancionados economicamente por esa defensa e polos seus antecedentes progresistas; aínda máis, entre os represores directos so atopei tres antigos emigrantes, un en Mugarbos, outro en Cabanas e o terceiro en Pontedeume. Outro aspecto menos dramático pero moi significativo, pois da boa conta do posicionamento duns e outros diante da educación e a cultura, témolo en que, como dixemos, os bárbaros da *Falange* fixeron lumieiras cos libros das bibliotecas das sociedades de instrucción (p.ex. en Limodre e Redes), e en que varios dos locais escolares foran convertidos en acuartelamentos (Cabanas) e outros, como o de Franza-O Seixo, cedidos para usos relixiosos.

Finalmente, sabendo que na outra banda do mar houbo grande mobilización na defensa da República, esta cuestión transcende cronoloxicamente a esta entrega. Vou referirme a penas ao A. P. de Redes (Ares), ao L. R. de Sillobre (Fene) e ao A. S. do Seixo (Mugarbos), que con outros vintecinco máis desta parte do mundo viñeron dende Cuba para pelexar no bando republicano en favor da democracia e das liberdades.

BIBLIOGRAFÍA UTILIZADA E FONTES

- CAXIAO, P. e MÁIZ VÁZQUEZ, B.- "Unha ollada darredor do 98". Ateneo Ferrolán. Ed. Concello de Ferrol, 1998.
- CABO VILLAVERDE.- *O Agrarismo*. Edicións A Nosa Terra, 1998.
- CUBILLAS, Clemente.- Desarrollo urbano y crisis social en Ferrol. Ed. COAG, 1984.
- CASTRO, X. e PEÑA, V.- "Galicia-América". Consello da Cultura Galega. Santiago, 1991.
- DURÁN, J.A.- *Agrarismo y movilización campesina en el país gallego*. Ed. Siglo XXI, 1977.
- FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo.- *Labregos con ciencia*. Ed. Xerais, 1992.
- LE RIVEREND, Julio.- *Historia económica de Cuba*. Instituto Cubano del Libro. 1967.
- LLORCA FREIRE, Guillermo.- *Ferroláns en Cuba*. Ed. Embora, 1997.
- MÁIZ VÁZQUEZ, Bernardo.- *Galicia na IIª República e baixo o franquismo*, Ed. Xerais, 1988. "Nautilus", Ed. Xerais, 1994. "Ares e Mugardos no Periódico La Democracia", *Ferrol Análisis*, nº 13, 1998. "Bandos e política en Pontedeume na IIª República". *Cátedra, Revista de Estudios Eumeses*, nº 7, ano 2.000. *As embarcacións de pasaxe das rías galegas*. Ed. Xerais, 2.000.
- NARANJO OROVIO, Consuelo.- *Del campo a la bodega...* Ed. Do Castro, 1988.
- NEIRA VILAS, Xosé.- *A prensa galega en Cuba*. Ed. Do Castro, 1985.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M.- "¿Americanos revolucionarios ou indianos reformistas?". *Anuario brigantino*, nº 17, 1994. *Emigrantes, caciques e indianos*. Ed. Xerais, 1998.
- PEÑA SAAVEDRA, V...- *Exodo, organización comunitaria e intervención escolar...* Xunta de Galicia, 1991. "As escolas de americanos...." *Cátedra, Revista de Estudios Eumeses*, nº 7, ano 2000.
- PEREIRA, Dionisio.- art. en "A terra prometida". ANT, caderno nº 13, 1992.
- VELASCO SOUTO, Carlos.- *Galicia na IIª República*. Ed. ANT, ano 2.000.
- ARQUIVOS MUNICIPAIS de Ares, Cabanas, Fene, Monfero, Mugardos, Pontedeume: actas plenos; seccións educación, quintas, sociedades.
- ARQUIVO REINO DE GALICIA: Fondo Gobierno Civil, sociedades.
- COLECCIONES PARTICULARES Bayo lo, Casteleiro, Díaz, Seijas, Varela, Vázquez.